

Peremiczky Szilvia

Az identitás ösvényei

1492 a szefárd zsidó történelemben olyan kataklizmát jelentett, amit csak Jeruzsálem egykori elvesztésével lehet összehasonlítani. A kulturális értelemben először Al-Andalusz arab kultúrájához, majd a kasztíliai kultúrához asszimilálódott szefárd zsidóság nem egyszerűen egy kiűzetés-ként a sok közül élte meg a kiűzetési dekrétum megszületését, hanem az identitásra mért súlyos csapásként. A büszke szefárd öngenealógia szerint a szefárdok egyenesen a jeruzsálemi elit leszármazottai, a hispániai költők pedig, akik a zsidó szépirodalom 20. századig legvirágzóbb költészetét hagyták ránk, a templomi énekesek leszármazottai. Mose ibn Ezra (1070-1138) költészettana (*Sirat Jisrael, Izrael költészete*, arab címen *Kit b al-muh dara wa l-mudbk ra*¹) arra a kérdésre, hogy miért az Ibériai-félsziget zsidósága volt képes a diaszpórában a legjelentősebb zsidó költészeti hagyományt létrehozni, meglepő, de jellemző választ adott. Amellett, hogy az arab nyelv és kultúra ismeretét, valamint egyéb irodalmi-kulturális okokat nevez meg, kijelenti, hogy a szefárd zsidóság Júda és Benjamin törzsének leszármazottja. A szefárdok ősei a jeruzsálemi elit tagjai voltak, és mivel Jeruzsálem férfiai a világos stílus mesterei voltak, ezért a szefárd zsidók mintegy örökségként kapták költői tehetségüket. A szefárd zsidóság öngenealógiája szerint őseik a babilóniai fogság idején a félszigetre került jeruzsálemi előkelők leszármazottai. A 14-15. századi Hispániában több munka is tényként kezeli ezt a hagyományt. A *Refundación de la Crónica General de España de 1354* szerzője a zsidók érkezését Salamon idejére teszi, Juan de Mariana, a *Historia General de España* lapjain a babiloni fogság idejére. Don Jichak Abravanel (1437-1508) 1493-ban a *Comentarios del Libro de los Reyes* szerzőjeként azt állítja, hogy a jeruzsálemi zsidók és leszármazottaik alapították Andalúziában többek között Lucenát, a rabbinikus tudományok egyik központját. Mások szerint zsidók alapították Toledót és Escalonát is, és Toledo neve a toldot (*eredetek*)²

szóból származna, míg Escalona neve Askelon város nevéből.³

Ilyen öngenealógia tudatában érthető az az apokaliptikus életérzés, amellyel a szefárd zsidók a kiűzetést fogadták. Az említett Jichak Abravanel, a kor kiemelkedő intellektusa és diplomatája, akinek oroszlánrésze volt az utolsó mór bástya, Granada 1492-es visszafoglalásában, az udvar néhány magasrangú nemesével együtt próbálta jobb belátásra bírni Kasztíliai Izabellát és Aragóniai Ferdinándot. Kísérlete kudarcot vallott, neki is el kellett hagynia a félszigetet. A történészek véleménye megoszlik azzal kapcsolatban, hogy hányan választották hitük megtartását és szülőföldjük feladását, és hányan választották a szülőföldet hitük rovására.

Cecil Roth,⁴ Fritz (Yitzhak) Baer⁵ és követőik szerint többségük ragaszkodott őseik hitéhez, és bizonyos nemzeti romantikus attitűddel közelítik meg a kérdést. Cecil Roth még stílusában, nyelvhasználatában is bizonyos jó értelemben vett párosszal emlékezik meg a hitükért bármilyen kockázatot, vagy éppen az inkvizíció kínzásait és a halálbüntetést is vállaló conversókról, és azokról az apró lázadásokról, amelyekkel önazonosságukhoz ragaszkodtak. Egy teljes évben, orvosi rendelvényre hivatkozva gyakorlatilag kenyéren és vízen élni, hogy a jom kippur-i böjtöt meg tudja tartani, talán megszállottságnak és felesleges önsanyargatásnak hat, de az adott körülmények között heroikus tett is, amivel az ember saját magát próbálja megőrizni. Velük szemben Benzion Netanyahu úgy véli, hogy a conversók ellen felhozott inkvizíciós vádak koholtak voltak, és javarészt őszintén kereszténnyé lett zsidók ellen irányultak. Netanyahu a szülőatyja azon elméletnek, mely szerint az inkvizíció eljárásai a szovjet kirakatperekkel mutatnak rokonságot, sőt, a szovjet ideológusok az inkvizíció vádeljárásait tekintették mintának. David M. Glitz szerint a conversók egyszerűen csak nem ismerték a katolikus-keresztény tanításokat, ami szintén meg-

alapozott elméletnek tűnik, tekintettel arra, hogy a kényszer hatására rövid idő alatt megkeresztelkedő zsidóknak egyik napról a másikra kellett egy új dogmarendszer, vallásgyakorlatot, világlépet elsajátítani, így eleve hátrányban voltak azon keresztényekkel szemben, akik gyermekkoruktól kezdve keresztényként szocializálódtak. Ebben az esetben a régi és az új vallás tanításai, gyakorlatai keveredhetnek, vagy egy ártalmatlannak tűnő, vallási töltését már régen elvesztett gesztus (szombaton fehéreneműt váltani) a conversók számára csak automatikus családi szokás volt, de az inkvizíció számára élő bizonyíték a kriptojudaizmusra.⁶

Roth és Netanyahu véleménye egyaránt alátámasztható. A 16-17. században az inkvizíció elől Németalföldre, Itáliába, a török területekre menekülő zsidók jelentős része tér vissza a judaizmushoz, akárcsak a 19. század második felétől kezdve a Spanyolországban és Portugáliában is rejudaizáló conversók. Ugyanakkor az Ávilai Szent Teréz vagy Keresztes Szent Jánosok mélyen átélte, misztikus katolicizmusa, egyházon belüli tekintélye a katolicizmus őszinte megélését támasztja alá.

Akármelyik véleményt is fogadnánk el, vitathatatlan, hogy nemcsak a conversók ragaszkodtak spanyol-szefárd gyökereikhez és kultúrájukhoz, de az emigránsok is. 1492-ben vagy a 16-17. században éppúgy magukkal vitték spanyol kultúrájukat és judeoespañol nyelvüket a Török Birodalomba, Marokkóba és Németalföldre, Itáliába, hogy Konstantinápolyban, vagy Tetuánban Toledóról és Barcelonáról nevezzék el zsinagógájukat, és miként a doña Gracia Nasiról szóló Mariann D. Birnbaum-könyvben is olvashatjuk, életüket a kasztíliai udvari arisztokrácia módjára élték: spanyol ruhában jártak, barokk színházat és zenekart tartottak fent, magukat az udvari etikett szabályaihoz és megszólításaihoz tartották.⁷

Akik maradtak, és titokban őrizték régi hitüket, gyakran igyekeztek közösséget alkotni. Gyakran maga a spanyol-portugál környezet is tisztában volt azzal, hogy egy titkon judaizáló közösség él a szomszédságukban. Ilyen közösség volt a 19. század végén felfedezett portugál határ melletti kis falu, Belmonte, amelynek lakói sajátos, judaizáló katolicizmust dolgoztak ki, vagy a mallorcai xueta-közösség – amely a Harmadik Birodalom figyelmét is felkeltette.⁸ Tehát nemcsak egyének, de akár egész közösségek is őrizték identitásukat.

Kiket is tekintünk conversóknak, kikről szól a

Múlt és Jövő tematikus száma? Azokról a zsidókról van szó, akik 1494-ben, vagy már az 1492-es kiűzetést megelőző kényszerkeresztelési hullámok idején látszólag katolizáltak, de titokban megtartották hitüket. Az első ilyen nagy hullámról 1391-ben került sor, majd 1492-ben tömegek katolizáltak. A converso elnevezés a vallásváltás semleges elnevezése, ezért használom ezt a marrano/marranus szó helyett, amelynek etimológiája ugyan nem egyértelműen tisztázott, de a legvalószínűbb variáció szerint a latinból az arabba is átkerült „disznó” kifejezést takarja.⁹ A lap-számban található tanulmányok azokról a conversókról szólnak, akik Spanyolországban és Portugáliában, vagy a spanyol-portugál gyarmatokon, érdekszférában megpróbálták a szefárd zsidó hagyományait életben tartani, az inkvizíció szorításai közepette, kialakítva egy bonyolult életformát, vallási életet és kulturális kódrendszert.

Előzetesként érdemes röviden áttekintenünk a spanyol-portugál viszonyulást a conversókhöz, és a converso-kutatás kezdeteit. Mindennél beszédesebb példaként álljon itt egy novella leírása, a romantikus-realista spanyol prózairodalom kiváló képviselőjének, Pedro Antonio de Alarcónnak (1833–1891) 1856-ban írt novellája. Az *El afrancesado* (A franciabarát) a napóleoni megszállás elleni harcra állít emléket. A történet patikus főhőse franciabarát hírében áll, ezért egy maroknyi hazafi úgy dönt, hogy azon a vacsorán, amelyet a patikus a francia parancsnokoknak ad a franciákkal együtt megölik. Berontva azonban mind a húsz franciát holtan találják, a patikus is haldoklik, és az összeesküvők megrendülten hallgatják: a magát kollaboránsnak tettető patikus, hogy a franciák ne gyanakodjanak maga is ivott a mérgezett borból. A novella elején, amikor az összeesküvők halált kiáltanak a patikusra, egyikőjük hozzáteszi: „¡Por judío!” („Mert zsidó!”) Az idők változását és a romantikus hazafi-felfogást jelzi, hogy társa letorkollja: „¡Por afrancesado!” („Mert franciabarát!”).¹⁰

A történet rávilágít, hogy a spanyol társadalom még a 19. században is számon tartotta a zsidó származást, még ha ez esetben a hazafiasság követelménye ezt felül is írta. A spanyol-portugál politika azonban a 19. század végéig szinte elfeledkezett a Marokkóban, a Török Birodalom területén élő spanyol zsidóságról, és csak Marokkó 1862-es elfoglalása, és Ángel Pulido (1852–1932) munkássága révén fedezték fel először a félszigeten kívül élő szefárd zsidóságot, majd az ország-

ban élő conversókat is. Ebbe a sorba illeszkedik a szefárd történelem, nyelv, kultúra, folklór kutatása; a soá alatt egyes spanyol-portugál diplomataik által embermentő tevékenység, amely a szefárdok repatriálásán alapult.¹¹

A kérdéskör első kutatói természetesen zsidó tudósok voltak, és nem véletlen, hogy az első komolyabb munkák a második világháborút megelőző időszakban, illetve a háború után jelentek meg. Cecil Roth munkásságát a zsidó identitás, öntudat megerősítése is motiválhatta, és ez az attitűd érdekes párhuzamot is kínál. A 16-17. századi converso-irodalom egyik fő célja az inkvizíció által üldözött, hitüket csak titokban gyakorló conversók bátorítása, a sorsközösség jelzése volt. Cecil Roth azonban másik párhuzamot is felvet Doña Gracia Nasiról írt művében. A Nasi-család Antwerpenben, Ferrararában, illetve a Török Birodalomban végzett, a menekült conversókat segítő tevékenységét egyenesen a 19. századi amerikai abolitionista mozgalmak munkájához hasonlítja. Véleménye szerint a család egyfajta földalatti vasutat működtetett, hasonlóan azokhoz az amerikai abolitionistákhoz, akik az ültetvényekről megszökö rabszolgákat segítették át északra, kézzől kézre adva őket.

Roth ezen 1948-ben megjelent kötete nyilván a háború alatti zsidó, cionista és más csoportok által végzett embermentő akciókra reagál. Alig egy évtizeddel később, a spanyol-olasz zsidóság történetének másik klasszikus kutatója, Benzion Netanyahu munkái a nemzeti öntudaton túllépve az identitás, az asszimiláció problémakörét is körüljárják. Említett könyveiben, amelyek Roth műveihez hasonlóan a converso-kutatás alapművei, Netanyahu folytatja Roth munkásságát, egyúttal azonban új kontextust és értelmezést ad a történelmi kutatásoknak.

Ezek az alapokon bontakozik ki – részint Roth és Netanyahu munkásságát követve, részint velük szemben – a modern converso-kutatás. A két történész nem, vagy csak nagyon marginálisan foglalkozott az esetleges irodalmi vetülettel, erre először inkább a spanyol és portugál kutatók vállalkoztak. A nyolcvanas években jelent meg Julio Caro Baroja háromkötetes munkája,¹² amelyben a zsidóságnak a modern spanyol történelemben, kultúrában játszott szerepével foglalkozik. A kötet végén közölt listában nem a magyar történelemből oly rossz és tragikus emlékü kurziválás szándékával, hanem éppen ellenkező előjellel közli a szerinte converso eredetű spanyolok névsorát. Néhány név már a megjelenéskor

sem hatott meglepetésként – például Kolumbusz Kristófé, akinek converso voltát akkor már több történész is felvetette, vagy Fernando Rojas neve sem, akivel kapcsolatban elfogadott zsidó származásának ténye –, de Caro Baroja listája olyan neveket is tartalmaz, mint például Cervantesé, amelyek azóta is komoly vitákat generálnak. Caro Baroja gyakorlatilag a 16–17. század spanyol történelmének, kultúrájának minden jeles képviselőjét conversóként azonosítja, és az ő véleményét követi Normann Roth is, aki szerint kiugróan magas a conversók irodalmi aktivitása az idézett korszakban:

Azonban, a conversók nem csak a spanyol zsidóság történelmének altémáját képviselik, hanem kiemelkedő szerepet játszottak, ha nem a legkiemelkedőbb szerepet a spanyol költészet és irodalom fejlődésében, amit ezen irodalom „aranykorának” neveznek, és már a 15. századdal elkezdődik.¹³

Valójában nem túlzás egyszerűen azt mondani, hogy a spanyol irodalom története a maga „aranykorában” [...] gyakorlatilag a converso szerzők és a conversók leszármazottainak története.¹⁴

A spanyol középkori és barokk irodalommal, sőt a későbbi időszak irodalmával kapcsolatban is egyre komolyabb kutatások foglalkoznak a conversók részvételével a spanyol irodalomban, illetve a spanyol irodalomban fellelhető zsidóábrázolásokkal. A Iacob M. Hassán és Ricardo Izquierdo Benito szerkesztésében megjelent tanulmánykötet (*Judíos en la literatura española*)¹⁵ tanulmányai egészen a 19. század végéig tárgyalják a kérdéskört.

A converso-kutatás megerősödése párhuzamosan halad a szefárd-converso divat megszületésével. Nehéz megmondani, hogy melyik volt a másik katalizátora, az azonban nagyon is észrevehető, hogy az utóbbi két-három évtizedben a szefárd zsidók divatba jöttek. Csak magyar nyelven nagyjából tízre tehető azoknak a bestsellereknek a száma, amelyek a kiüzetés előtti vagy utáni szefárd zsidó, converso zsidó történelemmel, témával foglalkoznak.¹⁶ A divat három-négy fő okra vezethető vissza: a spanyol „latin” világ és kultúra, zene népszerűsége mellett a középkor iránti új érdeklődés, és az egzotikum játsszák a főszerepet. A szefárd zsidó egyszerre ismerős és egzotikus a nyugati olvasónak. Ismerős spanyol

nyelve, egzotikus vallása vagy arab kultúrája miatt. A conversók identitása, asszimilációs és integrációs stratégiája pedig a Nyugat-Európában komoly problémákat felvető muzulmán kisebbségek integrációjához adhat egyfajta mintát az olvasók reménye szerint. Egyik oldalról az andalúz aranykor mítoszának, meghamisított multikulturális ideálképének „hasznélvezői” a szefárdok, másik oldalal pedig az asszimilált, de hagyományait mégis megélő, fenntartó, továbbörökítő converso-kép nagyon is modern problémákkal állítható párhuzamba. A következtetés adott: lehet hagyományt őrizni és asszimilálódni – természetesen ezt a hagyományőrzést a modern olvasó nem a fenyegetettség árnyékában, titokban képzelel el, hanem a nyugati társadalmak demokrati- kus keretei között.

A negyedik szempont az ezotéria iránti érdeklődés hulláma, amely szívesen fordul a titokzatosnak tűnő vallások, rítusok felé. A zsidó miszticizmus, a kabbala hollywoodi divatja a középkori spanyol kabbalisták, kabbalakultúra irányába is megnyitotta az érdeklődést. Nem csak Geert Kimpen *A kabbalista* című regénye, hanem egy évtizeddel korábbról Richard Zimler *Az utolsó liszaboni kabbalista* című regénye, vagy Lucia Graves (bestseller szempontból is gyenge) könyve, *A rabbi, a pap és a szeretője* is valamilyen kabbalisztikus jelkép, szimbólum, titok köré szerveződik.

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért érdekes egy olyan *Múlt és Jövő* számot megjelentetni, amely a conversókkal foglalkozik, hogy miért érdekes ez a téma a magyar közönségnek. A magyarul is megjelent könyvek valódi történelmi és kulturális kontextusának megismertetése mellett (amely kontextus szinte teljesen ismeretlen a magyar olvasók többségének), a megdöbbentően hasonló történelmi párhuzamok és identitás-problémák is indokoltá teszik a téma megjelenését a magyar tudományosságban. Bár Magyarországon csak kevés szefárd és converso személyiség élt, de az egyik leghíresebb/leghírhedtebb, Szerencsés Imre (?-1526k.) a szépirodalmat is megihlette.¹⁷

Ami ennél is lényegesebb, a fent említett analógia a spanyol és a magyar zsidóság története között. A párhuzam, mint minden analógia több ponton sántít, mégis tanulságos. A kiűzetés előtti szefárd zsidóság kulturális asszimilációja először az arab majd a spanyol kultúrához a 19. századi magyarországi asszimilációs folyamatig kevés hasonló párhuzamot nyújt. Amennyiben azonban

azt is számításba vesszük, hogy ez a kulturális asszimiláció, a Szeferad (Spanyolország) földjéhez fűződő viszony annyira erőteljes volt, hogy már az első nagy, 1391-es sevillai kényszerkeresztelés során is rengetegen választották a kényszerű áttérést a menekülés helyett, és 1492-ben tömegek döntöttek a színlelt vagy őszinte megkeresztelkedés mellett, akkor a lehetséges párhuzamok sora még tovább szűkül. Már a 11-12. században is komoly kérdés a szefárd zsidók ragaszkodása Hispániához, miként ezt Mose ibn Ezra fentebb idézett véleményében is láttuk.

Ez a fajta kulturális asszimiláció erősen emlékeztet a 19-20. századi magyar zsidó attitűdre, miként a hitüket titokban gyakorló vagy éppen teljesen feladó, soá utáni magyar zsidóság kétségbeesett útkeresése is rímel a conversók életstratégiájára. Gergely Ágnes gyönyörű 137. zsoltár-reminiszcenciáját egy 16-17. századi converso is írhatta volna – és ez nemcsak retorikai fogás: a kor spanyol-portugál converso-irodalmából számos 137. zsoltárparafrázist ismerünk.

Ültünk Babylon folyópartjain.
Sírtunk. Babylon tenger nélkül él.
Hárfánk a fűzfán. Másképp szól a kín.
Tőlünk verejték kell, nem szenvedély.
S nem érv, erünkől miért dőlt itt a vér.
Hát kihúlt jobbom legyen rá az ámen,
Ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem.

Jelünk itt falba karmolja a nép.
Kik bíztatják, sem tudják, mért teszik.
Királyi jel, sok más jelet túlélt.
Ne ródd fel, Uram, vétekül nekik!
Ne vágasd falhoz szép kisdedeik...!
És fájó orcám rángjon majd a számhoz,
Ha elfeledlek egyszer Arany János.¹⁸

Mint az egyik tanulmányban is látni fogjuk, a zsoltár Jeruzsálem „kódja” a zsidó identitás egyik legszebb megfogalmazása, olyan alapszöveg, amely végigkíséri a zsidó történelmet és kultúrát, mint olyan kód, amely bármely időben képes a zsidó identitás legkülönbözőbb kérdéseit és válaszait megfogalmazni. Ezáltal a 16-17. századból ismert 137. zsoltárparafrázisok között számos converso-szerző által írt alkotást is találunk, akik a zsoltárt, és a Jeruzsálemhez fűződő viszonyt üzenetként használták.

Ahogy a fentiekből látható, a converso-kérdés számos megközelítési lehetőséget kínál, a vallásgyakorlat, a szokások problémáitól, az inkvizí-

ció működésén és egyéb történelmi kérdéseken át az irodalomtörténetig. A szám szerzői között szinte valamennyi olyan kutató megtalálható, akik Magyarországon conversókkal foglalkoznak. Hispanistát, hebraistát, italianistát és portugál-szakértőt éppúgy találunk közöttük, mint irodalmárt, történészt. Többségük fiatal kutató, akik a legújabb nyugati kutatási eredményeket alaposan ismerik, ugyanakkor maguk is komoly kutatási teljesítményeket mutattak már fel. Mellettük Heller Ágnes és André Hajdú egy-egy tanulmánya szerepelnek a converso-számban. A Yirmiyahu Yovel kötetéről írt recenziójában Heller Ágnes eszme- és kultúrtörténeti megközelítésével tágabb kontextusba helyezi a neolatinista és hebraista nézőpontot, míg André Hajdú esszé-tanulmánya első pillantásra ide nem illő módon egy olasz prozelita közösségről, egy híres prozelitáról, a normann Obadjáról, valamint a II. János Pál pápa halála után tartott zsinagógai megemlékezésről szól, amelyen jelentős létszámban vettek részt nem zsidó lengyelek is. A szöveg azonban csak látszatra tűnik idegennek a szám tematikájától. Ahogyan ezen bevezető tanulmány címe, vagy Benke László tanulmánya is hangsúlyozza, a conversók egy teljesen új zsidó identitást dolgoztak ki hitük megtartására, és egyes conversók, néha teljes közösségek egybeolvasztották zsidó tradícióikat a katolikus vallásgyakorlattal. A prozeliták viszont a másik irányból érkeztek, a kereszténység felől jutottak el a judaizmushoz, némelyek először csak burkoltan, utána nyíltan, mások – mint Obadja – de facto judaizáltak. Ami pedig valódi csavar a zsidó identitások történetében: a prozeliták szintén *conversók*, azaz *konvertiták*, áttértek a szónak eredeti, etimológiai értelmében.

Ladányi-Turóczy Csilla egyik tanulmányában az inkvizíciós eljárásokat, a kihallgatások technikáját, a büntetéseket vizsgálja, különösen a délportugáliai evorai központ jegyzőkönyvei alapján, amelyeket 2002-ben António Borges Coelho portugál kutató dolgozott fel. Benke László a conversók vallási identitásáról ír, ez a tanulmány egybecseng azokkal a Benzion Netanyahu *versus* Cecil Roth, Fritz Baer által végzett, és a szerző által idézett kutatásokkal, amelyek azzal foglalkoznak, hogy a conversók mennyire próbálták megőrizni identitásukat, vagy mennyire próbáltak asszimilálódni. A *vagy* mellett azonban az *és* lehetősége is felmerül; a keresztény és a zsidó vallásgyakorlat, hitelvek keveredése felveti azt a kérdést is, hogy egyes conversók esetleg egyfajta mixet próbáltak létrehozni, amely a keresztény és

a zsidó vallás bizonyos elegyét valósította volna meg. Ez a tanulmány is részletesen foglalkozik Yirmiyahu Yovel kötetével, az identitás szempontjából, kiegészítve Heller Ágnes recenzióját.

A conversók sajátos vallásgyakorlatát mutatja be egy kortárs katalán regényíró, Baltasa Porcel *A vadúszó szíve* című regénye, amelyből egy hosszabb részletet közlünk. A regény-idézet passzuszai a Mallorcán élő xueta közösségről szólnak, amely a második világháború idején a hitleri Németország fenyegető figyelmét is felkeltette. A xuetak hasonlóan a belmontei közösséghez, egyfajta katolikus-zsidó „hibrid” vallásgyakorlatot alakítottak ki, amely bizonyos kettős identitás megszületéséhez vezetett.

A conversók nemcsak vallási rítusaikban próbálták fenntartani hitüket, hanem irodalmi műveken keresztül is. A conversók irodalmi tevékenysége a 16-17. századi spanyol és portugál irodalomban kiemelkedően aktív. Az írástudás zsidó hagyománya mellett pszichológiai okokat is feltételezhetünk a jelenség mögött. A rejtőzködésre kényszerített identitás, az elfojtás a kiírás vágyához vezethet. Harmadsorban a conversók számára létfontosságú volt, hogy egymást erősíteni tudják, üzenni tudjanak egymásnak. Ladányi-Turóczy Csilla azt vizsgálja, hogy az ibér szentimentális regény műfaja, műfaji kellékei mennyire tették lehetővé, hogy a conversók egy olyan kifinomult kódrendszert dolgozzanak ki, amely képes üzeneteket eljuttatni, illetve, hogy ezen és egyéb műfajok virágzása mennyire köszönhető annak, hogy kiváló közegnek bizonyultak a kódolt nyelvezet és üzenet közvetítésére. Az ilyen jellegű kutatások az elmúlt néhány évtizedben kaptak erőre a spanyol, portugál, amerikai és izraeli tudományos életben. Peremiczky Szilvia converso-irodalomról szóló tanulmánya ezeket a kutatásokat próbálja összefoglalni, és a magyar közönség előtt ismertetni. A felmerülő elméletek között néhány merész, nehezen bizonyítható feltételezés is felvetődött egyes szerzők esetleges converso-származásával, és bizonyos műveik converso-olvasatával kapcsolatban. Az egyik ilyen szerző, akinek munkássága a viták kereszt-tüzeiben áll, Cervantes, és főműve, a *Don Quijote*. Az említett tanulmány felsorakoztatja a lehetséges, megfontolandó érveket a converso-olvasat mellett, de nem foglal állást. Végh Dániel tanulmánya azonban részletesen elemezve a kutatási eredményeket, határozott nemmel válaszol a felvetésre. A szerző komoly hispanista háttér és olvasottság birtokában markáns érvekkel támaszt-

ja alá álláspontját, amely szerint a Cervantes converso voltát bizonyítani kívánó érvek gyengék, nem elég meggyőzőek.

Szintén Végh Dániel foglalkozik a reneszánsz időszak egyik nagyhatású filozófiai traktátusával. A *Dialoghi d'amore*, az a *Szerelemről szóló dialógus* szerzője az egyik legjelentősebb szefárd család, az Abravanelek egyik tagja, Juda Abravanel, akinek apja, Jichak Abravanel Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd pénzügyminisztereként segítette Granada visszafoglalását, ezzel a reconquista végső győzelmét, ám érdemei is kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy a kiűzetési rendelet megszületését és végrehajtását megghiúsítsa, és neki, valamint családjának is menekülnie kellett. A *Dialógus* egyszerre viseli magán az itáliai reneszánsz, de talán még inkább a szefárd zsidó filozófiai-misztikus hagyomány nyomait.

A számban részleteket közlünk Ladányi-Turóczy Csilla fordításában az egyik legismertebb converso-műből. Samuel Usque *Vigasztalások Izraelnek megpróbáltatásaiban* címmel 1553-ban Ferrarában megjelent munkája az inkvizíció által sújtott conversóknak próbál vigaszt nyújtani. Kérdéses, hogy a könyv hogyan juthatott el az inkvizíció által ellenőrzött spanyol-portugál területekre, de megvoltak a megfelelő csatornák, amelyeken keresztül az ilyen indexre tett munkák mégis eljuthattak az érintettekhez. Ferrara ebben az időszakban – hála a d'Este család politikáját jellemző viszonylagos türelemnek – olyan converso-központ volt, ahol a hatóságok szemet hunytak a conversók tevékenysége, vagy akár az erőszakkal, a félelem hatására megkeresztelt zsidók rejudaizálása felett is. A Ferrarában működő zsidó nyomda számos jelentős zsidó művet kiadott, többek között az úgynevezett Ferrarai Bibliát is.

A nyomda egyik támogatója, a szefárd reneszánsz nagyasszony, doña Gracia Nasi volt, aki maga is végigjárta a conversók útját, az újkeresztény családnak el kell hagynia Portugáliát, hogy több állomás után, eredeti hitükre visszatérve a Török Birodalom területén zsidóként, de a kasztíliai udvari szokások szerint élve építsék fel új életüket. Usque neki dedikálja a converso-irodalom alapművét. A mikrotörténeti kutatások vonták újra az érdeklődés középpontjába a reneszánsz Eszter királynénak is nevezett Gracia Nasi-t, aki a késő reneszánsz és barokk korszakának olyan nagyformátumú nőalakjaival állítható egy sorba, mint I. Erzsébet, Stuart Mária, Caterina Cornaro, Medici Katalin. Marianna D. Birnbaum két éve magyarul is megjelent monográfiája Cecil Roth negyvenes években megjelent

munkáját egészíti ki, és helyenként értelmezi újra az új kutatási eredmények fényében. A könyv a converso-identitás és életstratégia pontos leírása. A véletlennek köszönhetően, az elmúlt években megjelent egy másik könyv is, amely a spanyol zsidóság másik identitását vizsgálja. Míg a conversók inkább a megkeresztelkedést választották, és amíg lehetséges volt, Spanyolországban és Portugáliában maradtak, addig 1492-ben sokan inkább a száműzetést választották, bár magukkal vitték házuk kulcsait éppúgy, mint kultúrájukat, judeoespañol nyelvüket és szefárd öntudatukat. Czöndör Klára a szefárdok 21. századi nyelvhasználatát vizsgálva nyújt áttekintést a szefárdok kiűzetés előtti és utáni történelméről, kultúrájáról és különösen nyelvéről. A két könyv egymás mellé állítva a spanyol zsidóság kiűzetés után követett két fő stratégiáját és identitását domborítja ki, a kétféle – belső és külső – száműzetés közötti döntést. Az olyan conversók, mint Gracia Nasi a 16-17. század folyamán egyértelműen maguk is a szefárd identitás mellett kötelezték el magukat, azaz a belső száműzetés lelki terhe helyett a külső száműzetést és a judaizmushoz való visszatérést választották. Így, bár látszatra a szefárdok története nem tartozik szorosán a spanyol-portugál conversókról szóló számba, nagyon is védhető a szefárd történelem megemlézése is. Hiszen a két identitás között, ha csak egy irányban is, de nagyon is létezett az átjárás, és bizonyos értelemben logikus pszichológiai következmény volt. A kívülről kényszerített, álcázott identitás terhe helyett, egy nagyon is modern, szabad választás vágya fogalmazódott meg az emigrációval. De legalább ennyire modern volt, az új és régi identitásuk ötvözésére törekvő kettős identitás megalkotására tett kísérlet, vagy éppen a 19. századi Közép-Európából olyannyira ismert asszimilációs vágy is. És ezzel próbálunk választ adni arra a kérdésre is, hogy miért fontos a 21. századi Magyarországon egy 16-17. századi spanyol-portugál conversókkal foglalkozó lapszám megjelentetése. Azért, mert a nyugati, közép-európai, ezen belül a magyarországi zsidóság számára olyannyira ismerős problémák fogalmazódtak meg, és ezek tanulsága nagyon is fontos lehet számunkra. Kicsit elrugaszkodva a konkrét témától, a probléma a modern multikulturális társadalmakban és az egységesülő Európában is jelentkező válságok szempontjából is új szempontokat vehet fel.

Végezetül néhány szó a terminológiáról. A megkeresztelkedett spanyol-portugál zsidókat és leszármazottaikat a szakirodalom hosszú időn ke-

resztül *marrano*knak nevezték. Azonban egyes etimológiai elemzések szerint a szó a „disznó” szóra vezethető vissza,¹⁹ és ezért az utóbbi évtizedekben inkább a semleges *converso* szó használata kezd elterjedni. Az etimológiai viták a *marrano* kifejezéssel kapcsolatban nem zárultak le, ezért változatlanul találkozhatunk ezzel a kifejezéssel, illetve latinosa (*marranus*) formájával is. Én a *converso* kifejezést szoktam használni, de e szám szerzői között többen is a *marrano* kifejezést részesítik előnyben, és az említett okok miatt, ebben igyekeztünk szabadságot biztosítani a szerzőknek.

A másik kérdéses kifejezés a mohamedán/muszlim/muzulmán szavak használata. A mohamedán szót sokan, mindenekelőtt az iszlám hívők sértőnek tartják, mivel szerintük bálványimádásra utal, ezért ezt a kifejezést nem használjuk. A leggyakrabban használt terminus a *muszlim* megnevezés, amely világszerte elterjedt, és nincs negatív konnotációja. A régies, és sokak szerint pontatlan, de szintén nem negatív töltetű *muzulmán* kifejezés használata alternatívaként véleményünk szerint ezért teljesen elfogadható.

JEGYZETEK

- ¹ A műben Mose ibn Ezra keresztény területen élő zsidó barátja nyolc kérdésére igyekszik válaszolni az andalúziai zsidó irodalommal kapcsolatban.
- ² A szónak számos más jelentésárnyalata is van: *geneológiák, kronológiák, nemzedékek, történelem(ek), krónikák, annalesek, leszármazottak, következmények, kimenetelek*.
- ³ Az elméletekről lásd: Treves Alcalay, Liliana, *Canti di corte e della juderia*. La Giuntina.: Firenze, 2006. 36.
- ⁴ Roth, Cecil, *A History of the Marranos*. Jewish Publication Society of America, 1932; Roth, Cecil *Doña Gracia of the House of Nasi*. JPS, Philadelphia, 1948 (reprint: 2009); Roth, Cecil *The Duke of Navos of the House of Nasi*. JPS, Philadelphia, 1948 reprint: 1992); Roth, Cecil, *Zsidó középkor*. Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 1943.
- ⁵ Yitzhak, Baer, *A History of the Jews in Christian Spain 1-2.*, The Jewish Publication Society, 2002.
- ⁶ Netanyahu, Benzion, *The Marranos of Spain: From the late 14 to the early 16 Century, according to contemporary Hebrew Sources*. American Academy for Jewish Research, 1966; Netanyahu, Benzion, *Don Isaac Abravanel – Statesman e³ Philosopher*. Cornell University Press, Ithaca and London, 1998; Roth, Norman, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. University of Wisconsin Press, 2002; Glitz, David M., *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*. Jewish Publication Society of America, 1996.
- ⁷ Birnbaum, Marianna D., *García Mendes bosszú útja*. L'Harmattan. Budapest, 2008. A kasztíliai udvari normák még két-három évszázaddal később is éltek, Avraham B. Yehoshua *Apáról fiúra* című regényében például (Ulpius ház, 2002) érzékletes képet kapunk arról a spanyol udvart idéző etiketről, amely a 18. század végén jellemezte a jeruzsálemi vagy konstantinápolyi, szaloniki szefárdok viselkedését.
- ⁸ Porcel, Baltasar, *A vadászó szíve*. Palimpszeszt, Budapest, 2004.
- ⁹ Lásd: Benke, László, 'Cum gratia et privilegio': a *converso* diaszpóra irodalma a ferrarai Biblia tükrében, in: <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006; Gonzalo Maeso, David, Sobre la etimología de la voz 'marrano' (criptojudio). In: *Sefarad*, 1955.15:2

- 10 Alarcón, Pedro Antonio de, „El afrancesado”. In: Marín, Juan María; Rey Hazas, Antonio, *Antología de la literatura española*. Sociedad General Española de Librería, S.A., Madrid, 2003. 259; magyarul: Alarcón, Pedro Antonio de *A végzetes jóslat*, Zrínyi Katonai Kiadó: Budapest, 1987. 28.
- 11 A spanyol-portugál embermentők tevékenységéhez lásd: Lisboa, José Antonio *Retorno a Sefarad* Ríopiedras, Barcelona, 1993; Vázquez Díaz de Tuesta, Ángel, *SefaradPhoto*. Catálogo. Casa Sefarad-Israel, Madrid, 2009; *Vidas poupadas. A acção de três diplomatas portugueses na II Guerra Mundial/Spared Life. The Actions of Three Portuguese Diplomats in Second World War* – catálogo/catalogue. 2002. szeptember
- 12 Caro Baroja, Julio, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea I-III.*: Madrid, 1986.
- 13 “However, the conversos are not only important as a subtopic of the history of the Jews of Spain; they also played a major role, if not the major role, in the development of Spanish poetry and literature in what has been termed the „Golden Age” of that literature, already beginning with the fifteenth century.” Roth, Norman, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. University of Wisconsin Press, 2002. xiii.
- 14 “It is, in fact, no exaggeration to say simply that the history of Spanish literature in its „Golden Age” [...] is virtually the history of converso writers and descendants of conversos.” I.m., 157.
- 15 Hassán, Jacob M., Benito Izquierdo, Ricardo, *Judíos en la literatura española*. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Madrid, 2001.
- 16 Attali, Jacques, *Megvilágosultak*. Európa, Budapest, 2007; Clément, Catherine, *Az úrnő*. Európa, Budapest, 1996; Feuchtwänger, Lion, *A toledói zsidó nő*. Ulpius Ház, Budapest, 2008; Gordon, Noah, *A zaragozai orvos*. Európa, Budapest, 2004; Kámuran, Solaz, Eszter Kira. Partvonal, Budapest, 2006; Kimpen, Geer, *A kabbalista*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009; Kulín, Ay e, *Az utolsó vonat Izxtambulba*. Józsefvég Műhely Kiadó, Budapest, 2010; Molnár Ákos: *A hitébogyott*. Múlt és Jövő, Budapest, 2005; Zimler, Richard, *Az utolsó liszaboni kabbalista*. Bestline, Budapest, 2002.
- 17 Molnár, Ákos, *A hitébogyott*. Múlt és Jövő, Budapest, 2005.
- 18 In: Gergely Ágnes, *Útérintő*. Összegyűjtött versek. Argumentum, Budapest, 2006. 283.
- 19 „Converso”, azaz konvertita, áttért. A legújabb szakirodalomhoz hasonlóan magam is szívesebben használom ezt a kifejezést, mint a sértő „marrano” szót. Bár a szó etimológiája nem tisztázott (egyesek a héber „marit ajin” – látszat, mások a „mumar” – hitelhagyó spanyol végződésű alakjából, a „mohoram attá” – „ki vagy közösítve”, a héber-arámi „mar anusz” – „kényszerítet” vagy az arab „murain” – „képmutató” szóból eredeteszetik), a legvalószínűbb, legalábbis legelfogadottabb etimológia az arab „barrán, barráni” – disznó (vö. latin verres) eredet. Benke László, 'Cum gratia et privilegio: a *converso* diaszpóra irodalma a ferrarai Biblia tükrében’, in: <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006. A szó etimológiájáról lásd még: Gonzalo Maeso, David, Sobre la etimologia de la voz 'marrano' (criptojudio), in: *Sefarad*, 1955.15: 2, 373-85.

BIBLIOGRÁFIA

- Andlerle Ádám (szerk.), *Zsidóság a hispán világban*. SZTE: Szeged, 2004.
- Yitzhak, Baer, *A History of the Jews in Christian Spain 1-2.*, The Jewish Publication Society, 2002.
- Benke László, 'Cum gratia et privilegio': a *converso* diaszpóra irodalma a ferrarai Biblia tükrében, in: <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006.
- Marianna D. Birnbaum *García Mendes bosszú útja*. L'Harmattan: Budapest, 2008.
- Caro Baroja, Julio, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea I-III.*: Madrid, 1986.

- Czöndör Klára, *A szefárd zsidók nyelve a történelem tükrében*. PPKE: Piliscsaba, 2007.
- Decter, Jonathan. P., *Iberian Jewish Literature. Between Al-Andalus and Christian Europe*. Indiana University Press, Bloomington, 2009.
- Fitzmaurice-Kelly, James, *Fray Lluís de León. A Bibliographical Fragment*. University Press: Oxford, 1921. in: <http://www.gutenberg.org/files/16148/16148h-/16148-h.htm>
- Gitlitz, David M., *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*. Jewish Publication Society of America, 1996.
- Gonzalo Maeso, David, Sobre la etimología de la voz 'marrano' (criptojudío). In: *Sefarad*, 1955. 15:2.
- Hassán, Jacob M., Benito Izquierdo, Ricardo, *Judíos en la literatura española*. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha: Madrid, 2001.
- Kaplis-Howard, Laurie, *Translation of the biblical Psalm in Golden Age Spain*, Edwin Mellen Press, 2003.
- Ladányi-Turóczy Csilla, *Tíz és tíz között – gender és szerkezet Bernardim Ribeiro 'Menina e moça' című regényében. PhD-érkezés*, ELTE, Romanisztika Program (kézirat) 2006.
- Ladányi-Turóczy Csilla, A marrano-probléma születése a XV-XVI. században: a portugál és a spanyol helyzet, in: <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006.
- Ladányi-Turóczy Csilla, Szeferád illetve converso-irodalom a XVI. században, in: *Palimpszeszt*, 2000. 14. szám
- McGaha, Michael, Is there a Hidding Jewish Meaning in Don Quixote?, in: *Cervantes: Bulletin of the Cervantes Society of America*, 2004. 24/1, 173-88
- Menoçal, Maria (ed.), *The Literature of Al-Andalus*. Cambridge University Press, 2006.
- Millás Vallicrosa, José. (1955) „Probable influencia de la poesía sagrada hebraicoespañola en la poesía de Fr. Luis de León”, in: *Sefarad*, 1955. 15:2.
- Netanyahu, Benzion, *Don Isaac Abravanel – Statesman e³ Philosopher*. Cornell University Press, Ithaca and London, 1998.
- Netanyahu, Benzion, *The Marranos of Spain from later XIVth to the late XVIth*, American Academy for Jewish Research, New York, 1996.
- Peremiczky Szilvia, Kísérlet a spanyol-portugál converso-irodalom meghatározására, in: *Múlt és Jövő*, 2010/4.
- Roth, Cecil, *Zsidó középkor*. Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, Budapest, 1943.
- Roth, Cecil, *A History of the Marranos*. Jewish Publication Society of America, 1932.
- Roth, Norman, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. University of Wisconsin Press, 2002.
- Roth, Cecil (1948, reprint: 2009), *Doña Gracia of the House of Nasi*. JPS: Philadelphia, 1948. (reprint: 2009)
- Roth, Cecil, *The Duke of Naxos of the House of Nasi*. JPS: Philadelphia, 1948. (reprint: 1992)
- Soria Olmedo, Andres, *Los Dialoghi d'amore de Leon Hebreo*. Universidad de Granada Secretariado de Publicaciones, Granada, 1984.
- Végh Dániel, „Fray Lluís de León – egy converso szerző?”, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006.
- NB: Ajánlom a *Palimpszeszt* internetes folyóirat két szefárd számát, további tanulmányokkal a középkori spanyol és converso költészetéről, irodalomról, történelemről portugálul és magyarul, versekkel magyar fordításban (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/14_szam/index.htm)

Tisztelt Előfizetőink!

Kedves Barátaink!

Ebben az évben sokkal nagyobb anyagi nehézségekkel kell megküzdenünk, mint az eddigiekben, ezért még erősebben számítunk nagylelkű támogatásukra/támogatásotokra.

Kérjük, hogy adójuk/adótok
1 %-át a Múlt és Jövő Alapítványnak
ajánlják/ajánljátok fel.

Hálás köszönettel:
A Múlt és Jövő közössége